

**Η ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΙΜΑΜ - ΗΑΤΙΡ**

ΟΡ99.09

του Δημήτρη Αντωνίου

Η Ισλαμική εκπαίδευση

Μέσα σε εκατό περίπου χρόνια από το θάνατο του προφήτη, οι Άραβες κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα χαλιφάτο, το οποίο περιέκλειε περιοχές της Βυζαντινής και της Περσικής Αυτοκρατορίας. Μία τεράστια ισλαμική κτήση εκτεινόταν κατά μήκος του Μαγρέμπ (Ισλαμική Δύση) μέχρι την Ευρωπαϊκή Ισπανία. Όπως ήταν φυσικό η αχανής αυτή περιοχή περιλάμβανε διαφορετικές κοινωνίες και πολιτισμούς.

Τα σημαντικότερα στοιχεία που μετέτρεπαν αυτή την ετερότητα σε συνοχή ήταν η ευρεία διάδοση της αραβικής γλώσσας, που με τη σειρά της συνέτεινε στην ανταλλαγή των ιδεών, η έλλειψη εξωτερικών επιθέσεων, που με τη σειρά της, όπως αναφέρει ο Π.Γ.Βατικιώτης, «επέτρεψε στην ισλαμική κυριαρχία την προαγωγή μίας εκτεταμένης περιοχής ελευθέρου εμπορίου χωρίς φραγμούς» και βεβαίως η κοινή θρησκευτική πίστη.¹

Καθώς όμως δεν υπάρχει κλήρος και εκκλησία στο Ισλάμ², η πιο πάνω πίστη μπορούσε να αναπαραχθεί μόνο μέσω της εκπαίδευσης και μάλιστα της θρησκευτικής.

Η σημασία της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο Ισλάμ έγκειται στο ότι νομιμοποιεί τη *shari'a* και της επί μέρους ακριβείς διατάξεις της για τη θρησκευτική, πολιτική και κοινωνική ζωή, επικαλύπτοντας έτσι άλλες μεγάλες διαφορές πολιτισμού, παραδόσεων και τρόπου ζωής.

Ως προς την ιδιαίτερη σημασία της εκπαίδευσης στο Ισλάμ ο Bill Williamson στο βιβλίο του *Education and Social Change in Egypt and Turkey* επισημαίνει χαρακτηριστικά:

*For a religion without a church or a priesthood the mechanism which fits best the task of disciplined proselytizing is the school. Islam reserves a special place for the educator and the seeker after truth.*³

Η εκπαίδευση αυτή από την εποχή του θανάτου του Μωάμεθ έως και σήμερα ακόμη επικεντρώνεται στη μελέτη του θείου λόγου, όπως ακριβώς αυτός εκφράζεται στο Κοράνιο. Οι μαθητές όφειλαν να αποστηθίζουν το ιερό κείμενο, χωρίς να προχωρούν σε απόπειρες ανάλυσης και ερμηνείας των επί

---

¹ Βλ. Π. Γ. Βατικιώτη, *Ισλάμ και Κράτος*, ΕΛΙΑΜΕΠ - Παπαζήση, Αθήνα 2000 καθώς και Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, Penguin Books, Harmondsworth, 1980.

² Ο Θεός λόγος, στην περίπτωση του Ισλάμ, πρέπει να μεταδίδεται στην καθαρή του μορφή, χωρίς ενδιαμέσους, χωρίς μουσικές και δραματικές αναπαραστάσεις. Όπως άμεσα μίλησε ο θεός στον άνθρωπο, έτσι άμεσα πρέπει να είναι και η μετάδοση του λόγου Του. Κατά συνέπεια η ύπαρξη κλήρου στο σουννιτικό ιδίως Ισλάμ δεν κρίνεται αναγκαία, καθώς όλοι οι πιστοί οφείλουν να υπερασπίζονται και να εκπροσωπούν την πίστη τους.

³ Βλ. Bill Williamson, *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, Macmillan Press, Λονδίνο 1987,σελ.22.

μέρους σουρών.⁴ Η σχέση μεταξύ μαθητή και δασκάλου δεν ήταν θεσμική και πρακτική, αλλά σχέση πνευματική και προσωπική, η οποία μάλιστα χαρακτηριζόταν από την απόλυτη υποταγή του πρώτου στον τελευταίο.

Για εκείνους βέβαια, οι οποίοι επιθυμούσαν να γίνουν *ulema* ('*ulamā*'), δηλαδή κάτοχοι του *'ilm* (γνώση), ειδήμονες στην Ισλαμική θεολογία και νομολογία παρεχόταν ειδική εκπαίδευση. Με το καιρό μάλιστα οι τελευταίοι, καθώς μπορούσαν να αναλύσουν το νόμο και είχαν αποκτήσει τον έλεγχο του τοπικού πλούτου με τη διαχείριση των *awqaf* (κληροδοτημάτων), αναγνωρίστηκαν ως κεντρικά πρόσωπα εξουσίας και αποκλειστικά υπεύθυνοι της αστικής εκπαίδευσης.⁵

Ήδη από τις αρχές του ενδέκατου αιώνα είχε αναπτυχθεί ένα δίκτυο βασικής εκπαίδευσης (*kuttabs*), κέντρων ανώτερης εκπαίδευσης (*maktabs*), καθώς και κέντρων εκπαίδευσης δασκάλων (*madrasas*) σε όλο τον ισλαμικό κόσμο και εκείνοι που επιζητούσαν τη γνώση ταξίδευαν σε όλο το γνωστό κόσμο για να διδάχτούν από τους πιο γνωστούς *shaykhs*.

Οι Δυτικές κριτικές για το αστικό ισλαμικό σύστημα εκπαίδευσης συνήθως υπογραμμίζουν την ελλιπή έως ανύπαρκτη διδασκαλία άλλων θεμάτων πέραν των απαραίτητων για την ερμηνεία του Κορανίου, καθώς και την ιδιαίτερη σημασία που δινόταν στην αποστήθιση των κειμένων. Με άλλα λόγια θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η Ισλαμική εκπαίδευση - στα μάτια των περισσότερων δυτικών επιστημόνων της αγωγής - φάνηκε ότι δεν αποσκοπεί στην ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των μαθητών, αλλά περισσότερο επιχειρεί να καταστήσει σαφή στον πιστό τη θέληση του Θεού.⁶

Παρόλα αυτά είναι αδιαμφισβήτητο ότι η αστική ισλαμική εκπαίδευση αποτέλεσε ένα βασικό πλαίσιο διδασκαλίας και μόρφωσης, που συνέβαλε στην εμπέδωση των βασικών αρχών του Ισλάμ από μέρους τελείως διαφορετικών ανθρώπων. Για τη διατήρηση και διάδοση αυτής ακριβώς της πίστης πολέμησαν κατόπιν οι Οθωμανοί και, όπως ήταν αναμενόμενο, εκείνοι που παλαιότερα αναγνωρίζονταν ως ειδήμονες στη μελέτη και διδασκαλία των αρχών του Ισλάμ, διαδραμάτισαν ένα κεντρικό ρόλο στη διοίκηση της νέας αυτοκρατορίας.

---

⁴ Το Ιερό Κοράνιο αποτελείται από 114 κεφάλαια που εκτείνονται σε 6.200 περίπου στίχους. Ένα κεφάλαιο (*sūra*:σούρα) μπορεί να απαρτίζεται από λίγους μόνους στίχους ή να περιέχει πάνω από διακόσιους.

⁵ Ο λόγος για τον οποίο αναφέρομαι σε ισλαμική αστική εκπαίδευση είναι ο εξής: Παράλληλα με την αστική εκπαιδευτική παράδοση των *ulema*, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη η παράδοση του μυστικισμού και του σουφισμού, η οποία παρήγαγε διαφορετικές εκπαιδευτικές πρακτικές και πεποιθήσεις. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gellner Ernest, *Muslim Society*, Cambridge University Press, London 1981, καθώς και Esposito John (edit.), *The Oxford History of Islam*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1999.

⁶ Βλ. για παράδειγμα Waardenburg, J., "Some Institutional Aspects of Muslim Higher Education and Their Relation to Islam", *Numen*, vols 11-12, 1964-65.

Η Οθωμανική εκπαίδευση και η μεταρρύθμιση των *madrasahs*.

Στην οθωμανική περίοδο η ισλαμική θρησκεία – και κατά συνέπεια η θρησκευτική διδασκαλία- απετέλεσε ένα ενωτικό στοιχείο για την κοινωνία και τη βάση πάνω στην οποία στηριζόταν το οθωμανικό κράτος

Παράλληλα με την εκπαίδευση που προσφερόταν σε εκείνους που προοριζόνταν μέσω του συστήματος *devsirme*⁷ να αποτελέσουν μέλη της οθωμανικής elite, λειτουργούσε ένα εκτεταμένο δίκτυο θρησκευτικής κυρίως εκπαίδευσης υπό τους *ulema*. Στο κατώτατο επίπεδο του πιο πάνω συστήματος συναντούσε κανείς τα σχολεία για τη διδασκαλία του κορανίου (*maktabs*). Σε μία ανώτερη βαθμίδα υπήρχαν ανώτερα ιδρύματα, τα οποία ήταν συνήθως συνδεδεμένα με τεμένη και παρείχαν την απαραίτητη εκπαίδευση σε εκείνους που επιθυμούσαν να γίνουν *ulema*, δικαστές και δάσκαλοι.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηριζόταν από ιδιαίτερο πλουραλισμό, μιας και λειτουργούσαν κρατικά στρατιωτικά σχολεία, *madrasahs*, ιδιωτικά σχολεία αλλοδαπών, θρησκευτικά σχολεία για μειονότητες κ.α.

Εκείνη ακριβώς την περίοδο και ενώ πλήθαιναν οι κριτικές για την εκπαιδευτική κατάσταση στο Οθωμανικό κράτος, διεξαγόταν ένας διάλογος για το συγκερασμό Ισλάμ και μοντερνισμού. Λόγιοι της εποχής, όπως ο Namik Kemal, του Cevdet Paşa και του Ziya Gökalp, έκαναν λόγο για τις θετικές συνέπειες που θα επέφερε στο σύνολο της Τουρκικής κοινωνίας μία προσπάθεια εναρμόνισης Ισλάμ και μοντερνισμού μέσω της εισαγωγής Δυτικών επιστημών στα αναλυτικά προγράμματα των *madrasahs*.

Στα 1910 δόθηκε μία πρώτη απάντηση στις πιο πάνω θέσεις με έναν καινούριο κανονισμό για τη λειτουργία των πιο πάνω εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Στην ουσία ο κανονισμός αυτός αποτελούσε μία εκλεκτική προσπάθεια μεταρρύθμισης, η οποία εισήγαγε τη διδασκαλία της γεωγραφίας, των μαθηματικών, της χημείας και της φιλοσοφίας, χωρίς όμως να γίνεται κάποια παράλληλη αναφορά στον τρόπο με τον οποίο δύο τελείως διαφορετικές προσεγγίσεις και μεθοδολογίες θα συνέπλεαν.⁸

---

⁷ Με το σύστημα αυτό ο Σουλτάνος έπαιρνε κάθε χρόνο μικρά αγόρια από μη ισλαμικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τα υπέβαλε σε ένα εντατικό πρόγραμμα εκπαίδευσης μέσα στο παλάτι, έτσι ώστε, όταν έφθαναν στην κατάλληλη ηλικία, να γίνουν ανώτατοι υπάλληλοι, πολιτικοί ηγέτες ακόμα και βεζήρηδες. Η εκπαίδευση που τους προσφερόταν περιελάμβανε τη διδασκαλία της Περσικής και Αραβικής γλώσσας, των μαθηματικών της θρησκείας και του πολιτισμού του Ισλάμ, καθώς και ιππασίας, τοξοβολίας κ.α.

⁸ Αν και πολλοί *ulema* εκλάμβαναν εκείνα τα χρόνια την ανάπτυξη των μαθηματικών για παραδείγμα και της αστρονομίας ως προσπάθειες που είχαν ως απότερο στόχο το δυναμισμό του Ισλάμ, οι υπεύθυνοι των οθωμανικών *madrasahs* αποδέχτηκαν σε γενικές γραμμές τη θέση του Al - Ghazali, ότι δηλαδή οι επιστήμες μπορούσαν να αποτελέσουν εργαλεία και μέσα που μπορούν να αποκαλύψουν στους πιστούς τη θρησκευτική αλήθεια. Η αποδοχή επίσης της διδασκαλίας τέτοιων επιστημών – ξένων προς το Ισλάμ- ίσως να δικαιολογείται και από το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε αμφισβητηθεί η αυθεντία των *ulema* στην ανάλυση του νόμου, στη θεολογία και στην εκπαίδευση των νέων.

Δύο χρόνια αργότερα ο Emrullah Efendi, ο υπουργός Παιδείας του Οθωμανικού κράτους, επιχειρώντας να δώσει μία απάντηση στους προβληματισμούς που έθετε ο Μ.Şevketi⁹ και μία σειρά άλλων καθηγητών *madrasahs*, ίδρυσε το τμήμα Ισλαμικών επιστημών στο Darülfünun¹⁰ και έκανε ανοικτά λόγο για αυτό που στη συνέχεια έμεινε γνωστό ως Tuba – tree theory of education.

Η πιο πάνω θεωρία έλαβε το όνομά της από το δέντρο Tuba του Ισλαμικού παραδείσου, το οποίο αναπτύσσεται αντίστροφα· από πάνω προς τα κάτω. Κατά τον ίδιο τρόπο και η θεωρία του Emrullah Efendi πρότεινε ότι μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πρέπει να ξεκινά από το Πανεπιστήμιο και να καταλήγει στη βασική εκπαίδευση· με άλλα λόγια στην πιο πάνω θεωρία προείχε η εκπαίδευση των εκπαιδευτών.

Παρόλα αυτά ο Seyhülislam και ο υπουργός των Evkaf (*awqaf*), Mustafa Hayri Efendi, καθώς δεν ανήκαν στον κύκλο των υποστηρικτών των απόψεων του Emrullah Efendi, εισήγαγαν το Σεπτέμβρη του 1914 το νόμο για τη μεταρρύθμιση των *madrasahs* (Islahi Medaris Nizamnamesi). Με το νόμο αυτό όλοι οι *madrasahs* της περιοχής της Κωνσταντινούπολης οργανώθηκαν σε ιδρύματα πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και σε ιδρύματα προπτυχιακής και μεταπτυχιακής εκπαίδευσης.

Ο νέος Seyhülislam, Kazim Efendi συνέχισε τη πιο πάνω μεταρρύθμιση κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, συμπεριλαμβάνοντας στις προσπάθειες του για αναδιοργάνωση και μεταρρύθμιση και τους εκτός Κωνσταντινούπολης μεντρεσέδες. Παράλληλα έκαναν την εμφάνιση τους και μεντρεσέδες επαγγελματικής κατεύθυνσης για την εκπαίδευση των αρχηγών προσευχής (Medresetül Eimme vel-Hutaba) και των ιεροκηρύκων (Medresetül – vaizin).

Παρά την επιμονή του Ziya Gökalp που εκείνα τα χρόνια εργαζόταν ως καθηγητής σε μεντρεσέ της Κωνσταντινούπολης, οι πιο πάνω προσπάθειες δεν στέφθηκαν με επιτυχία, καθώς ήταν εμφανής η απουσία ενός ολοκληρωμένου προγράμματος που θα επέτρεπε την πραγμάτωση των ιδεών των διανοούμενων της περιόδου για τη σύγκραση μοντερνισμού και Ισλάμ.

Η μελέτη παρόλα αυτά των εκπαιδευτικών πραγμάτων αυτής της περιόδου και ειδικότερα των μεταρρυθμισμένων *madrasahs* καθίστα εμφανή την ομοιότητα μεταξύ αυτών των ιδιωτικών σχολείων και των μετέπειτα imam-hatip.

⁹ Στα 1911 ο Μ.Şevketi εξέδωσε ένα βιβλίο για τη μεταρρύθμιση των *madrasahs*, στο οποίο αναφερόταν και σε ένα αναλυτικό ωρολόγιο πρόγραμμα που θα συνδύαζε τόσο τις Ισλαμικές, όσο και τις σύγχρονες επιστήμες.

¹⁰ Το πρώτο σύγχρονο πανεπιστήμιο του ισλαμικού κόσμου, μετέπειτα Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, (δεύτερη έκδοση), Λονδίνο, 1968 σελ.181-2.

Κατάργηση και Εισαγωγή της Θρησκευτική Αγωγής στην Τουρκία

Όταν ο Μουσταφά Κεμάλ επιδόθηκε στο μεταρρυθμιστικό του έργο, μερικές από τις πρώτες αλλαγές που προώθησε ήταν η κατάργηση του χαλιφάτου¹¹, των Σουφικών ταγμάτων και η ενοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος¹² με ειδικό νόμο. Βασική επιδίωξη του Κεμάλ ήταν η εξαφάνιση όλων εκείνων των στοιχείων που υπονόμευαν την ισχύ του Οθωμανικού προκατόχου. Και ένα από τα στοιχεία αυτά ήταν αναμφίβολα το Ισλάμ. Για τον Ατατούρκ η Ισλαμική πίστη αντιπροσώπευε μία ανασχετική δύναμη και ένα συντηρητικό θεσμό που εμπόδιζε την επαφή με το δυτικό κόσμο. Η παρεμπόδιση της αναπαραγωγής του Ισλάμ μέσω της παραδοσιακής εκπαιδευτικής διαδικασίας στους *madrasahs* και της λειτουργίας διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων διαφάνηκε λοιπόν ως άφευκτη και κατεπείγουσα αναγκαιότητα.

Η μελλοντική όμως ψηφοθηρική πολιτική των διαδόχων του ανέτρεψε τη δημιουργηθείσα κατάσταση. Η φιλελευθεροποίηση της πολιτικής πρακτικής από το 1950 και η απαρχή της ανταγωνιστικής πολυκομματικής περιόδου, που με τη σειρά της χαρακτηριζόταν από την προσπάθεια εξασφάλισης ψήφων της θρησκευόμενης περιφέρειας,¹³ επέτρεψε τη δραστηριοποίηση διαφόρων εκφάνσεων του κοινωνικού και πολιτικού Ισλάμ· δηλαδή την εμφάνιση ενός ισλαμικού πολιτικού κόμματος, την άτυπη λειτουργία σουφικών ταγμάτων-*tarikats*, θρησκευτικών κοινοτήτων-*cemaat*, ισλαμικών ιδρυμάτων, καθώς και την εκ νέου εισαγωγή της θρησκευτικής αγωγής, μέσω των σχολών εκπαίδευσης αρχηγών προσευχής και ιεροκηρύκων - *imam-hatip*.¹⁴

Τα τελευταία έκαναν την εμφάνισή τους με μια μετεξελιγμένη μορφή κατά την περίοδο του πολυκομματισμού μετά δηλαδή το 1946 με κρατική πρωτοβουλία για την εκπαίδευση αρχηγών προσευχής και ιεροκηρύκων, έπειτα από δέκα περίπου χρόνια παύσης κάθε μορφής θρησκευτικής αγωγής στην Τουρκία. Ο νόμος *Tevhid-i Tedrisat*¹⁵ του 1924 για την ενοποίηση του

¹¹ Νόμος 431/ 1924.

¹² Νόμος 430/ 1924.

¹³ Βλ. Andreas Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Λονδίνο, 1996, σελ.188.

¹⁴ Ως προς το νόημα των λέξεων *imam-hatip* βλ. Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και Εμείς*, Εκδόσεις Φυτράκης ο Τύπος, Αθήνα 1990. Την ελληνική απόδοση του όρου *imam-hatip* συναντάμε άλλοτε ως ισλαμικά ιεροσπουδαστήρια βλ. Παύλος Χιδίρογλου, *Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα της Τουρκικής Διπλωματικής Συμπεριφοράς Έναντι της Ελλάδος*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, άλλοτε ως σχολεία για εφημέριους και κατηχητές βλ. Ι.Θ.Μάζης, «Το Ισλάμ στην Τουρκία» στο Θάνος Βερέμης(επιμ.), *Η Τουρκία Σήμερα*, Εκδόσεις ΕΛΙΑΜΕΠ-Παπαζήση, Αθήνα 1995 και άλλοτε ως σχολές ιεροκηρύκων και αρχηγών προσευχής, βλ. Ι.Θ.Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992.

¹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες ως προς το νόμο για την ενοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος *Tevhid-i Tedrisat* βλ. Bahattin Aksit, "Islamic Education in Turkey: Medrese Reform in Late Ottoman Times and Imam-Hatip Schools in the Republic." στο Richard Tapper (edit.) *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B.Tauris & Co Ltd, Λονδίνο, 1991.

εκπαιδευτικού συστήματος, που δημιουργήθηκε από τον Ατατούρκ και ήταν σε ισχύ, είχε χρησιμοποιηθεί μέχρι εκείνη την εποχή κατά τρόπο απόλυτα κοσμικό. Μολονότι μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα επιτυχημένος σε θέματα γενικής παιδείας, οι διατάξεις του για τη δημιουργία ειδικής επιτροπής θρησκευτικών θεμάτων, για τη λειτουργία imam-hatip και τμήματος θεολογίας στην ανώτατη εκπαίδευση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχαν παραμεριστεί.

Η πιο πάνω λειτουργία του Tevhid-i Tedrisat επαναπροσδιορίζεται από το ίδιο το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα στις απαρχές της νέας περιόδου υπό την πίεση της νέας πολιτικής πραγματικότητας που διαμορφώνεται. Ο τότε υπουργός παιδείας, Tahsin Banguoglu έπειτα από απόφαση για την εισαγωγή της θρησκευτικής εκπαίδευσης προβαίνει σε μία αποκαλυπτική δήλωση στην εφημερίδα Vatop Gazetesi, με την οποία εξηγεί τους λόγους που ώθησαν το κόμμα του Κεμάλ να απαγορεύσει έως εκείνη τη στιγμή (1948) κάθε μορφή θρησκευτικής εκπαίδευσης:

«Η θρησκευτική εκπαίδευση στην Τουρκία δεν είχε απαγορευθεί ποτέ. Ο Ατατούρκ δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση αντίπαλος της θρησκείας. Παρόλα αυτά δεν επιθυμούσαμε να δώσουμε την ευκαιρία σε μερικούς θρησκόληπτους να προκαλέσουν την αντίδραση του λαού. Κατά τη μεταβατική περίοδο, τόσο η θρησκευτική εκπαίδευση, όσο και η επαγγελματική εκπαίδευση θρησκευτικών λειτουργών, που θα εργάζονταν στα τζαμιά, είχαν παραμεληθεί από το κράτος. Αυτό όμως δεν αποτελεί μία άρνηση της ύπαρξης θρησκευτικών ευαισθησιών στην κοινωνία μας. Σε κάθε περίπτωση, στην οποία ο διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους είχε γίνει επίσημα αποδεκτός από τα κράτη, είχε γίνει δεκτό ότι η θρησκευτική αγωγή πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σε μία εθελοντική βάση όμως. Οι μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν στην Τουρκία πέτυχαν να εμποδίσουν τη *Shari'a* (τον Ισλαμικό Νόμο) από το να έχει κάποια περαιτέρω επίδραση στον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας μας και να εξαλείψει αναχρονιστικούς σχολαστικισμούς στον τρόπο σκέψης μας. Η αποδοχή της επιστροφής πάλι όλων εκείνων μέσω της επαγγελματικής θρησκευτικής εκπαίδευσης θα σήμαινε ότι θέτουμε σε κίνδυνο ότι είχαμε πετύχει τα τελευταία πενήντα χρόνια. Και αυτός είναι και ο λόγος που δεν επιθυμούσαμε να επιβαρύνουμε τη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων με την επίπονη εργασία της επαγγελματικής θρησκευτικής εκπαίδευσης».¹⁶

Από τότε και στο έξης ένα στοιχείο που θα διακρίνει την Τουρκική πολιτική - μέχρι τουλάχιστον τα μέσα τις δεκαετίας του 90- θα είναι η συνεχής υπαναχώρηση του κοσμικού κράτους σε θέματα θρησκευτικής εκπαίδευσης. Τόσο ο Menderes, η κυβέρνηση του Τουργκούτ Οζάλ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 80, όσο και ο συνασπισμός Ερμπακάν - Τσιλέρ στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 90, θα υποβοηθήσουν την εκπαιδευτική έκφανση

---

¹⁶ Συνέντευξη με τον Tahsin Banguoglu στην ημερήσια Τουρκική εφημερίδα Vatop Gazetesi της 22 Φεβρουαρίου 1948.

του Ισλάμ στην Τουρκία είτε γιατί πραγματικά το επεδίωκαν, είτε από φόβο για απόσυρση της υποστήριξης προς τα κόμματα τους από μέρους ισλαμικών συμφερόντων και τμημάτων εκείνων του πληθυσμού, που χαρακτηρίζονται από θρησκευτικές ευαισθησίες.

Δομή και Λειτουργία των Imam-Hatip

Τα imam-hatip βρίσκονται υπό τον έλεγχο της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων-Diyanet Isleri Bakanligi μαζί με τους κορανικούς κύκλους μαθημάτων¹⁷ και τα τμήματα θεολογίας, που έχουν δημιουργηθεί σε 18 τουρκικά πανεπιστήμια.

Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον παρακάτω πίνακα από τη δεκαετία του 70 και έπειτα γίνεται αισθητή η ραγδαία αύξηση του αριθμού τους. Σύμφωνα δε με υπολογισμούς του 1997 οι σχολές αρχηγών προσευχής και ιεροκηρύκων υπερέβαιναν κατά πολύ τις πεντακόσιες και το σύνολο των μαθητών τους ξεπερνούσε το μισό εκατομμύριο, αριθμός που υπερκάλυπτε σύμφωνα με εκτιμήσεις του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας¹⁸ κατά 13 φορές την πραγματική ανάγκη για εφημέριους και κατηχητές.¹⁹

Πίνακας Ι²⁰

Σχολικό έτος	Αριθμός Imam-hatip (και στα δύο επίπεδα)	Αριθμός Μαθητών (και στα δύο επίπεδα)
1951-2	7	-
1957-8	18	2,476
1961-2	36	6,600
1963-4	45	9,248
1969-70	101	42,443
1974-5	174	49,000
1977-8	437	134,517
1987-8	717	240,000

¹⁷ Οι κορανικοί κύκλοι μαθημάτων διοργανώνονται είτε από τη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων, είτε από θρησκευτικά ιδρύματα. Στα πλαίσια αυτών των μαθημάτων διδάσκεται συνήθως η αραβική γραφή και ανάγνωση, η κορανική θεολογία και νομολογία.

¹⁸ Το Τουρκικό Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας Milli Güvenlik Kurulu (MGK) συνεδρίασε για πρώτη φορά το 1933. Το MGK εκλέγει δέκα μέλη, πέντε ανήκουν στις τάξεις του στρατού και τα υπόλοιπα πέντε είναι εκλεγμένα κυβερνητικά στελέχη. Το προεδρείο του MGK έχει ο πρόεδρος της χώρας.

¹⁹ "At the chalk face", *Briefing*, τεύχος 1134, 17 Μαρτίου 1997.

²⁰ Ο παραπάνω πίνακας αποτελεί συνδυασμό στοιχείων που αναφέρονται στα βιβλία Richard Tapper (edit.) *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B.Tauris & Co Ltd, Λονδίνο, 1991 και Andreas Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Λονδίνο, 1996, σελ.188.

Στα ισλαμικά ιεροσπουδαστήρια διδάσκονται επίσης και κορίτσια, τα οποία όμως δεν μπορούν να προσληφθούν σε τέμενος, ως εφημέριοι και κατηχητές. Όπως γίνεται μάλιστα φανερό από τον παρακάτω πίνακα ο αριθμός των τελευταίων από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 80 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 90 παρουσιάζει σταθερή αύξηση.

Πίνακας ΙΙ

Η κατανομή του ποσοστού των αποφοίτων των Μέσων και Ανώτερων Σχολείων με θρησκευτική εκπαίδευση ανά γένος στο διάστημα 1984-85 μέχρι 1992-93 (συμπεριλαμβανομένου και του έτους 1992-3).

Σχολικό έτος	Σύνολο n.	Μέσο Σχολείο			Μέσο Σχολείο			Ανώτερο Σχολείο				
		%	Αγόρια n.	%	%	Κορίτσια n.	%	Σύνολο	%	Αγόρια n.	%	Κορίτσια n.
1984 – 1985	28353	100	23482	82,82	4871	17,18	13896	100	12040	86,64	1856	13,36
1985 - 1986	27986	100	23307	83,28	4679	16,72	15727	100	13306	84,61	2421	15,39
1986- 1987	24902	100	19824	79,61	5078	20,39	15974	100	13079	81,88	2895	18,12
1987- 1988	28670	100	21714	75,74	6956	24,26	17574	100	14243	81,05	3331	18,95
1988- 1989	32027	100	23525	73,45	8502	26,55	17280	100	14233	82,37	3047	17,63
1989- 1990	32829	100	23407	71,30	9422	28,70	17060	100	14176	83,09	2884	16,91
1990- 1991	46226	100	31730	68,64	14496	31,36	18323	100	14648	79,94	3675	20,06
1991- 1992	56798	100	39277	69,15	17521	30,85	20658	100	15711	76,05	4947	23,95
1992- 1993	63075	100	41571	65,91	21504	34,09	26893	100	19817	73,69	7076	26,31
ΣΥΝΟΛΟ	34086	100	247837	72,71	93029	27,29	163385	100	131253	80,33	32132	19,67

Πηγή: DİE (1993:164-166, 1996:172-174)

Ο τεράστιος αυτός αριθμός μαθητών εξηγείται πολύ εύκολα αν σκεφτεί κανείς ότι τα σχολεία αυτά αποτελούν μία μοναδική ευκαιρία εκπαίδευσης. Μαθητές, που υπό άλλες συνθήκες δεν θα μπορούσαν να συνεχίσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση, λόγω τόπου διαμονής και οικονομικών δυσχερειών υποβοηθούνται από ισλαμικά πολιτιστικά ιδρύματα, ισλαμικούς μη κυβερνητικούς οργανισμούς, σουφικά τάγματα και κοινότητες πιστών, που στηρίζουν -σε συνδυασμό με την κρατική Diyanet- τη λειτουργία των imam-hatip.²¹ Η υποβοήθηση αυτή έγκειται στην παροχή δωρεάν στέγης²², σίτισης,

²¹ Beyza Bilgin, "The understanding of Religious Education in a Country where there is Separation of Religion and State: the Example of Turkey", *British Journal of Religious Education*, Vol.15, No. 2, Spring 1993.

στην εξασφάλιση υποτροφιών και εργασίας· γεγονός που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, αν σκεφτεί κανείς την ανεργία που μαστίζει στις μέρες μας την Τουρκία και την παντελή έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης ενός μεγάλου αριθμού πολιτών. Πολλοί από τους πιο πάνω φορείς επιθυμούν την καλλιέργεια μιας νέας ισλαμικής οπτικής για το μοντερνισμό. Σκοπός πολλών επίσης είναι η διαμόρφωση μιας νέας γενιάς ισλαμιστών δημόσιων λειτουργών και πολιτικών που θα μπορέσουν με το καιρό να αμφισβητήσουν ουσιαστικά την ηγεμονία του κοσμικού κράτους και το δυτικό προσανατολισμό της Τουρκίας.²³

Τα imam-hatip στην Τουρκία κάλυπταν μέχρι πρότινος, τόσο τις τάξεις του μέσου σχολείου, που αντιστοιχούν στις τάξεις του Ελληνικού γυμνασίου, όσο και τις τάξεις του γυμνασίου, που αντιστοιχούν στις τάξεις του Ελληνικού λυκείου και απευθύνονταν σε αγόρια και κορίτσια ηλικίας έντεκα έως και δεκαοχτώ χρονών. Το πρόγραμμα διδασκαλίας των πιο πάνω σχολείων θεωρητικά απέχει αρκετά από φανατικές απαιτήσεις.

Στο επίπεδο του μέσου σχολείου το πρόγραμμα διδασκαλίας ήταν κατά βάση κοσμικό με μία στοιχειώδη διδασκαλία του κορανίου που δεν ξεπερνούσε τις πέντε ώρες την εβδομάδα. Στο επίπεδο του γυμνασίου διδάσκεται το ιερό κείμενο του Κορανίου, ισλαμική θεολογία, τα θρησκευτικά διδάγματα, η ερμηνευτική, η κατήχηση και η ιστορία των θρησκευμάτων σε συνδυασμό με όλο το φάσμα των μη θεολογικών μαθημάτων. Η πραγματικότητα όμως δείχνει ότι σε πολλές περιπτώσεις η καταπίεση που υφίστανται οι σπουδαστές των imam-hatip από μέρους ενός τμήματος της Τουρκικής διοίκησης, η συλλογική θρησκευτική ταυτότητα που καλλιεργείται και το έντονο θρησκευτικό κλίμα που επικρατεί τόσο εντός των σχολικών αιθουσών, όσο κυρίως στα οικοτροφεία, όπου διαμένουν οι περισσότεροι σπουδαστές, και τα οποία βρίσκονται υπό τον έλεγχο σουφικών αδελφοτήτων και ισλαμικών ιδρυμάτων δημιουργούν σε μεγάλο μέρος των σπουδαστών θετική προδιάθεση για κάθε μορφή ισλαμικής κίνησης και τελικά σε έντονη ακτιβιστική δράση.

Η ενδυνάμωση αυτής της μορφής εκπαίδευσης από το 1950 και έπειτα δεν υποδηλώνει μόνο την οικονομική ανέχεια ενός μεγάλου τμήματος του τουρκικού πληθυσμού, που αδυνατεί να διαθέσει χρήματα για την εκπαίδευση των νέων, τη διαπλοκή άλλων ανεπίσημων φορέων σε θέματα εκπαίδευσης, αλλά και μία ευρύτερη επιστροφή των μαζών στη θρησκεία²⁴ που συνοδεύεται από μία θέληση για εμπλουτισμό της τουρκικής εκπαίδευσης με στοιχεία που προέρχονται από τη θρησκευτική παράδοση.

---

²² Σε αυτόν τον τομέα δραστηριοποιούνται κυρίως τα τάγματα των Nurcu, Suleymnci και Naksibendi.

²³ Βλ. Michael E.Meeker, "The New Muslims Intellectuals in the Republic of Turkey" στο Richard Tapper (edit.) *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B.Tauris & Co Ltd, Λονδίνο, 1991.

²⁴ Βλ. για παράδειγμα Bozkurt Güvenç "Secular Trends and Turkish Identity," *Perceptions*, Δεκέμβριος 1997-Φεβρουάριος 1998, καθώς και Shireen Hunter. *The Future of Islam and the West*, CSIS-Praeger, Λονδίνο 1998, σς 106-115.

Σύγχρονη Αντίδραση και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση

Η αντίθεση προς την πιο πάνω κατάσταση ραγδαίας ανάπτυξης των σχολείων εκπαίδευσης αρχηγών προσευχής και ιεροκηρύκων εκφράστηκε στην Τουρκία μέσω διαφόρων τάσεων. Μία πρώτη τάση εκφραζόταν από ορισμένους τούρκους δημοσιογράφους, πολιτικούς και ταγούς της σύγχρονης Τουρκικής διανόησης, που ήταν αντίθετοι όχι μόνο με την ύπαρξη ενός εναλλακτικού ρεύματος θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά και με τη σύνολη εικόνα που παρουσιάζει η Τουρκική εκπαίδευση. Μία δεύτερη ήταν εκείνη των τούρκων στρατιωτικών και του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας ιδιαίτερα, που στο πρόσωπο του πολιτικού Ισλάμ και των αποφοίτων των imam-hatip δειδαν ένα ανασχετικό στοιχείο που ερχόταν να διαδεχθεί έναν άλλο παλιό κίνδυνο της δεκαετίας του 60 και του 70, την ανάπτυξη, δηλαδή, του αριστερού κινήματος στην Τουρκία. Η δυσφορία αυτή επιτεινόταν επίσης από την παρουσία του RefaYol²⁵ στην εξουσία και του Νετσεμεττίν Ερμπακάν, ως πρώτου ισλαμιστή πρωθυπουργού στην ιστορία της Τουρκικής δημοκρατίας.

Το αναμφίβολα χαμηλό επίπεδο της Τουρκικής εκπαίδευσης σε συνδυασμό κυρίως με τη θέληση ανακοπής της ορμής του ισλαμικού κινήματος απετέλεσε την αφορμή για μία από τις πλέον συζητημένες συνεδριάσεις του MGK την 28.2.1997. Η πιο πάνω συνεδρίαση κατέληξε σε ένα πρόγραμμα 18 σημείων, που είχε ως αντικείμενο την Τουρκική εκπαίδευση και πέρα από όλα τα άλλα ανέφερε²⁶:

- Η εκπαιδευτική πολιτική εξετάζεται, λαμβάνοντας υπόψη, τους αρχικούς στόχους της, δηλαδή την ισότητα στην εκπαίδευση και στη διδασκαλία και την τήρηση των ισχυόντων νόμων.
- Η Τουρκία δεν επιτρέπεται να παραμελήσει τη συνέχιση της επίκαιρης εκπαιδευτικής πολιτικής. Σε αυτό εντάσσεται και η εσπευσμένη αύξηση της βασικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε οχτώ σχολικά έτη.
- Ο στόχος της ίδρυσης των Imam Hatip Okullari έγκειται στην εκπλήρωση μίας ανάγκης για ιεροκήρυκες και ιερούργους. Όλα τα σχολεία τα οποία ποσοτικά βρίσκονται πέρα από αυτή την ανάγκη οφείλουν να μετατραπούν σε σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης.
- Όλοι οι κορανικοί κύκλοι μαθημάτων, που βρίσκονται υπό τον έλεγχο φονταμενταλικών ομάδων, εξετάζονται και ελέγχονται αυστηρά, ώστε με αυτόν τον τρόπο να εξουδετερώνονται αντικοσμικές τάσεις.²⁷

²⁵ Ο όρος RefaYol προέρχεται από το συνδυασμό των αρχικών των δύο κυβερνητικών κομμάτων.

²⁶ Engin İsmail, "İmam Hatip Okullari in der Türkei: Zündstoff für das Regime?", *Orient*, Ιανουάριος 1998.

²⁷ Ένας από τους λόγους για τον οποίο έγινε ιδιαίτερη αναφορά στο θέμα εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του MGK, υπήρξε και ο όρκος, ο οποίος σε μερικούς κορανικούς

Αποτέλεσμα του πιο πάνω προγράμματος ήταν ουσιαστικά η πτώση της κυβέρνησης Ερμπακάν, καθώς από τη μια μεριά ο Τούρκος πρωθυπουργός δεν μπορούσε να απογοητεύσει τα μέλη του κόμματος του, υποχωρώντας σε ένα τόσο ευαίσθητο ζήτημα, όπως η ισλαμική εκπαίδευση, ενώ από την άλλη τα κοσμικά μέλη του ετέρου σκέλους του κυβερνητικού συνασπισμού υπό την πίεση του στρατού απέσυραν την υποστήριξή τους προς την κυβέρνηση.

Η ευφορία που κατέλαβε, τόσο την μετέπειτα κυβέρνηση Γιλμάζ, όσο και τους ίδιους τους στρατιωτικούς, οδήγησε σε μία υπεραισιοδοξία αναφορικά με τις νέες προτάσεις για την Τουρκική εκπαίδευση και οδήγησε σε μία νομοθετική ρύθμιση, βάσει της οποίας η υποχρεωτική εκπαίδευση επεκτεινόταν από τα πέντε στα οχτώ χρόνια, καταργώντας με τον τρόπο αυτό το γυμνασιακό σκέλος των imam-hatip.

Η πιο πάνω ρύθμιση μάλιστα θεωρήθηκε ότι μπορούσε να τεθεί σε ισχύ από τη νέα σχολική περίοδο 1998-1999. Με τον τρόπο αυτό παραβλέπονταν, τόσο οι αντιρρήσεις και οι προτάσεις των ισλαμιστών²⁸ και των διοικήσεων των imam-hatip, όσο και το γεγονός ότι ακόμη και η προγενέστερη πρόβλεψη, που βρισκόταν σε ισχύ για πενταετή εκπαίδευση σε πολλές περιπτώσεις θα μπορούσε να θεωρηθεί μη πραγματοποιήσιμη, μιας και χιλιάδες σχολεία, που βρίσκονταν κοντά στα θέατρα των μαχών στην Ανατολική Τουρκία είχαν πάψει να λειτουργούν.

Ήδη διαφαίνεται το τεράστιο χάσμα που έχει προκύψει σε θέματα εκπαίδευσης ανάμεσα στα Τουρκικά κέντρα και στην Τουρκική περιφέρεια, καθώς και άλλα βασικά προβλήματα της νέας νομοθετικής ρύθμισης και είναι έντονοι οι προβληματισμοί, που δημοσιεύονται στον Τουρκικό τύπο για το

κύκλους μαθημάτων ήταν υποχρεωτικός. Το κείμενο του όρκου έτυχε ιδιαίτερης προσοχής από μέρους των τουρκικών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, στρέφεται κατά του υπάρχοντος κοσμικού καθεστώτος και είναι υπέρ της εγκαθίδρυσης μίας θρησκευτικής τάξης. Ο όρκος είχε ως εξής: *Ανήκω στη μουσουλμανική ομάδα του Μωάμεθ. Η Τουρκία έχει μετατραπεί σε ένα άπιστο κοσμικό έθνος. Ορκίζομαι ότι θα αφιερώσω τη ζωή μου στον αγώνα εναντίον του αθεϊστικού κράτους του Μουσταφά Κεμάλ και στη μετατροπή της Τουρκίας σε ένα θρησκευτικό κράτος, το οποίο θα συμβαδίζει με τους νόμους της Shari'a. Θα αγωνιστώ κατά της εφαρμογής των νόμων, οι οποίοι έχουν επιβληθεί από τα χρόνια του Μουσταφά Κεμάλ και θα αφιερώσω τον εαυτό μου στην άμεση δημιουργία ενός κράτους βασισμένου στη Shari'a. Στο όνομα της πίστης μου, στο όνομα του Allah και όλων των αγίων παίρνω αυτόν τον ιερό όρκο.* Βλ. Engin İsmail, "İmam Hatip Okulları in der Türkei: Zündstoff für das Regime?", *Orient*, Ιανουάριος 1998.

²⁸ Το Φεβρουάριο του 1997 το Τουρκικό Υπουργείο Παιδείας υπό τον Mehmet Sağlam (DYP) εκπόνησε μελέτη, της οποίας τα συμπεράσματα αποφαίνονταν ότι η προτεινόμενη από το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας δομική αλλαγή της εκπαίδευσης (νέοι καθηγητές, νέα βιβλία, αγορά ηλεκτρονικών υπολογιστών, νέες αίθουσες διδασκαλίας) δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί πριν από το δύο χιλιάδες. Το RP μάλιστα, είχε χαρακτηριστικά προτείνει το σύστημα 5+3, δηλαδή οι μαθητές να μην υποχρεούνται να φοιτήσουν για οχτώ χρόνια, αλλά με το τέλος της πενταετούς φοίτησης να έχουν δικαίωμα επιλογής για το είδος της βασικής εκπαίδευσης που θα ακολουθήσουν.

μέλλον της οχταετούς υποχρεωτικής φοίτησης. Από την άλλη πλευρά γίνεται επίσης αισθητή η μείωση των αιτήσεων εισαγωγής σπουδαστών στο δεύτερο επίπεδο των imam-hatip²⁹, κάτι που δείχνει ότι σταδιακά επιτυγχάνεται ο στόχος του περιορισμού της εκπαιδευτικής έκφρασης του σύγχρονου Τουρκικού Ισλάμ.

Συμπεράσματα

Με τη βοήθεια των πιο πάνω στοιχείων γίνεται αντιληπτό ότι ο αριθμός των μαθητών των imam-hatip σε σύγκριση με τον αριθμό των μαθητών των σχολείων γενικής μόρφωσης, αυξανόταν συνεχώς. Αυτή η παρατήρηση θα μπορούσε να συνδυαστεί με την άνοδο που παρουσίασε τα τελευταία χρόνια το πολιτικό Ισλάμ στη γείτονα, καθώς οι απόφοιτοι αυτών των σχολείων έχουν ήδη φτάσει σε ηλικία ψήφου.

Πίνακας III

Η ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή των ψηφοφόρων του κόμματος Refah κατά τη διάρκεια των δημοτικών εκλογών το χρονικό διάστημα 1884-94.

Έτος εκλογών	Αριθμός Ψήφων	Έγκυροι Ψήφοι	Ψήφοι που έλαβε το Refah n.	Ψήφοι που έλαβε το Refah %	Σύγκριση με προηγούμενες εκλογές Αύξηση των εκλογέων-ψηφών	Σύγκριση με προηγούμενες εκλογές Αύξηση των έγκυρων ψηφών	Σύγκριση με προηγούμενες εκλογές Αύξηση των εκλογέων-ψηφών υπέρ του Refah
	n.	n.					
1984	18379917	17691253	778622	4,40			
1989	22147749	22147749	2170365	9,80	24,47	25,19	178,74
1994	28208036	28208036	5385357	19,09	28,76	7,36	148,13

Πηγή: DiE (1994:2-3, 1996:209, 212)

Η πιο πάνω αυξανόμενη δυναμική ψήφων του Refah, σε συνδυασμό με την αύξηση των αποφοίτων των imam-hatip και των μαθητών που παρακολουθούσαν τους κορανικούς κύκλους μαθημάτων, αναμφίβολα θεωρήθηκε από μέρους κυρίως του Τουρκικού Στρατού μία δυνητική απειλή για το κοσμικό σύστημα της χώρας.

Έτσι, το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας γνωρίζοντας ότι το Refah αξιολογεί τους μαθητές αυτών των σχολείων ως την κομματική του βάση, καθώς επίσης και ότι πολλοί απόφοιτοι βρίσκουν εργασία στη δημόσια διοίκηση, προέβη σε νέες ρυθμίσεις αναφορικά με την παρεχόμενη από το κράτος θρησκευτική εκπαίδευση.

²⁹ Βλ. "Turkey: Decrease noted in Enrollment in Imam-Hatip schools in past year", Ankara Anatolia (στα Τουρκικά), 16 Δεκεμβρίου 2000.

Συμπληρωματικοί πίνακες

Πίνακας IV: Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή των μαθητών σε Μεσαία και Ανώτερα σχολεία με θρησκευτική εκπαίδευση σε σύγκριση με μαθητές άλλων κρατικών Μέσων και Ανώτερων Σχολείων.

Σχολικό έτος	Είδος Σχολείου	Σύνολο		Επαγγελματικά σχολεία και σχολεία με Τεχνική Εκπαίδευση	Επαγγελματικά σχολεία και σχολεία με Τεχνική Εκπαίδευση	Σχολεία	Σχολεία
		n.	%			Θρησκευτικής αγωγής	Θρησκευτικής αγωγής
						n.	%
1984-5	M.Σχολείο	1761456	100	1615640	91,72	145816	8,28
	A.Σχολείο	984919	100	901762	91,56	83157	8,44
	Σύνολο	2746375	100	2517402	91,66	228973	8,34
1985-6	M.Σχολείο	1855390	100	1704925	91,89	150465	8,11
	A.Σχολείο	1062994	100	975434	91,76	87560	8,24
	Σύνολο	2918384	100	2680359	91,84	238025	8,16
1986-7	M.Σχολείο	1962942	100	1802745	91,84	160197	8,16
	A.Σχολείο	1137745	100	1048079	92,12	89666	7,88
	Σύνολο	3100687	100	2850824	9194	249863	8,06
1987-8	M.Σχολείο	2091790	100	1921724	91,87	170066	8,13
	A.Σχολείο	1196519	100	1108547	92,65	87972	7,35
	Σύνολο	3288309	100	3030271	92,15	258038	7,85
1988-9	M.Σχολείο	2261951	100	2081552	92,02	180399	7,98
	A.Σχολείο	1250173	100	1163094	93,03	87079	6,97
	Σύνολο	3512124	100	3244646	92,38	267478	7,62
1989-1990	M.Σχολείο	2291972	100	2101796	91,70	190176	8,30
	A.Σχολείο	1329010	100	1236425	93,03	92585	6,97
	Σύνολο	3620982	100	3338221	92,19	282761	7,81
1990-1	M.Σχολείο	2381510	100	2171595	91,19	209915	8,81
	A.Σχολείο	1426632	100	1326332	92,97	100300	7,03
	Σύνολο	3808142	100	3497927	91,85	310215	8,15
1991-2	M.Σχολείο	2405335	100	2175765	90,46	229570	9,54
	A.Σχολείο	1582347	100	1464641	92,56	117706	7,44
	Σύνολο	3987682	100	3640406	91,29	347276	8,71
1992-3	M.Σχολείο	2556339	100	2297934	89,89	258405	10,11
	A.Σχολείο	1743471	100	1605981	92,11	137490	7,89
	Σύνολο	4299810	100	3903915	90,79	395895	9,21
1993-4	M.Σχολείο	2636558	100	2352587	89,23	283971	10,77
	A.Σχολείο	1887534	100	1726814	91,49	160720	8,51
	Σύνολο	4524092	100	4079401	90,17	444691	9,83

Πηγή: ΔΙΕ (1993:159-168, 1996:170-176)

Πίνακας V: Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή του αριθμού των μαθητών στα κρατικά σχολεία του Υπουργείου Εθνικής Εκπαίδευσης της Τουρκίας για το σχολικό έτος 1989-90 και 1993-94.

Είδος Σχολείου	1989-	1989-	1989-	1989-	1993-	1993-	1993-
	1990	1990	1990	1990	1994	1994	1994
	Σχολεία	Σχολεία	Μαθητές	Μαθητές	Σχολεία	Σχολεία	Μαθητές
	n.	%	n.	%.	n.	%	n.
Δημοτικά	51170	100	6848083	100	49599	100	6526296
Μέσα Σχολεία	6362	100	2291972	100	8318	100	2636558
Α. Γενικά Μέσα Σχολεία	5558	86,36	2038537	88,94	7425	89,26	2303418
Β.Επαγγελματικά και Τεχνικά Σχολεία:	804	12,64	253435	11,06	893	10,74	333140
1.Τεχνικά Σχολεία Θηλέων	287	4,51	35431	1,55	317	3,81	36218
2.Σχολεία θρησκευτικής Εκπαίδευσης	383	6,02	190176	8,30	443	5,33	283971
3. Άλλα Μ.Σχολεία	134	2,11	27828	1,21	133	1,60	12951
Ανώτερα Σχολεία	3365	100	1329010	100	4513	100	1887534
Α. Γενικά Ανώτερα Σχολεία	1627	48,35	751729	56,56	2167	48,02	1078483
Β.Επαγγελματικά και Τεχνικά Σχολεία:	1738	51,65	577281	43,44	2346	51,98	809051
1.Τεχνικά Ανώτερα Σχολεία Αρρένων	597	17,74	266729	20,07	727	16,11	330895
2.Τεχνικά Ανώτερα Σχολεία Θηλέων	344	10,22	46296	3,48	475	10,53	67709
3.Α.Σ* Οικονομίας και Τουρισμού	267	7,93	140358	10,56	366	8,11	180374
4.Α.Σ θρησκευτικής Εκπαίδευσης	366	10,88	92585	6,97	392	8,69	160720
5.Α.Σ Ιατρικής περίθαλψης	118	3,51	23469	1,77	331	7,33	61495
6.Άλλα Ανώτερα Σχολεία	46	1,37	7844	0,59	55	1,22	7858

Πηγή: DİE (1996:170-176)

Πίνακας VI: Ποσοτική και Ποσοστιαία κατανομή των γενών σε όλα τα κρατικά Σχολεία το διάστημα 1984-85 έως και 1993-94.

Σχολικό έτος	Είδος Σχολείου	Σύνολο	Μαθητές Αρ.	Μαθητές Αρ.	Μαθητές Θηλ.	Μαθητές Θηλ.	Μ.Σ. Θ.Ε	Μ.Σ. Θ.Ε	Μ.Σ. Θ.Ε	Μ.Σ. Θ.Ε	Μ.Σ. Θ.Ε
		n.	n.	%	n.	%	n.	n.	%	n.	%
1984-5	Δημοτικό	6527036	3457460	52,97	3069576	47,03	-	-	-	-	-
	Μ.Σχολείο	1761456	1157047	65,69	604409	34,31	145816	126539	86,78	19277	13,22
1985-6	Α.Σχολείο	984919	622735	63,23	362184	36,77	83157	70819	85,16	12338	14,84
	Δημοτικό	6635821	3504415	52,81	3131406	47,19	-	-	-	-	-
1985-6	Μ.Σχολείο	1855390	1216096	65,54	639294	34,46	150465	127335	84,63	23130	15,37
	Α.Σχολείο	1062994	674005	63,41	388989	36,59	87560	73960	84,47	13600	15,53
1986-7	Δημοτικό	6703895	3544588	52,87	3159307	47,13	-	-	-	-	-
	Μ.Σχολείο	1962942	1278667	65,14	684275	34,86	160197	131142	81,86	29055	18,14
1986-7	Α.Σχολείο	1137745	717208	63,04	420537	36,96	89666	75546	84,25	14120	15,75
	Δημοτικό	6880304	3636054	52,85	3244250	47,15	-	-	-	-	-
1987-8	Μ.Σχολείο	2091790	1354693	64,76	737097	35,24	170066	134907	79,33	35159	20,67
	Α.Σχολείο	1196519	750797	62,75	445722	37,25	87972	73396	83,43	14576	16,57
1988-9	Δημοτικό	6766829	3580166	52,91	3186663	47,09	-	-	-	-	-
	Μ.Σχολείο	2261951	1446988	63,97	814963	36,03	180399	137509	76,22	42890	23,78
1988-9	Α.Σχολείο	1250173	783235	62,65	466938	37,35	87079	71349	81,94	15730	18,06
	Δημοτικό	6848083	3622824	52,90	3225259	47,10	-	-	-	-	-
1989-1990	Μ.Σχολείο	2291972	1453787	63,43	838185	36,57	190176	140381	73,82	49795	26,18
	Α.Σχολείο	1329010	827662	62,28	501348	37,72	92585	73366	79,24	19219	20,76
1990-1	Δημοτικό	6861722	3631900	52,93	3229822	47,07	-	-	-	-	-
	Μ.Σχολείο	2381510	1498883	62,94	882627	37,06	209915	149932	71,43	59983	28,57
1990-1	Α.Σχολείο	1426632	883188	61,91	543444	38,09	100300	76495	76,27	23805	23,73
	Δημοτικό	6878923	3640324	52,92	3238599	47,08	-	-	-	-	-
1991-2	Μ.Σχολείο	2405335	1501012	62,40	904323	37,60	229570	157940	68,80	71630	31,20
	Α.Σχολείο	1582347	971632	61,40	610715	38,60	117706	85789	72,88	31917	27,12
1992-3	Δημοτικό	6707725	3543917	52,83	3163808	47,17	-	-	-	-	-
	Μ.Σχολείο	2556339	1575026	61,61	981313	38,39	258405	169639	65,65	88766	34,35
1992-3	Α.Σχολείο	1743471	1071563	61,46	671908	38,54	137490	96663	70,31	40827	29,69
	Δημοτικό	6526296	3433959	52,62	3092337	47,38	-	-	-	-	-
1993-4	Μ.Σχολείο	2636558	1612355	61,15	1024203	38,85	283971	179092	63,07	104879	36,93
	Α.Σχολείο	1887534	1155344	61,21	732190	38,79	160720	108665	67,61	52055	32,39

Πηγή: ΔΙΕ (1993:159-168; 1996:170-176)

Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

Βιβλία

Esposito, John (επιμ.), *The Oxford History of Islam*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1999.

Goldziher, Ignaz. *Introduction to Islamic Theology and Law*, Princeton University Press, Πρίνστον 1981.

Gellner, Ernest. *Muslim Society*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1981.

Hunter, Shireen, *The Future of Islam and the West*, CSIS-Praeger, Λονδίνο 1998.

Kazamias, Andreas. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, C.Tinling, Λονδίνο 1966.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford Univeristy Press, Λονδίνο 1968.

Rodinson, Maxime. *Islam and Capitalism*, Penguin Books, Harmondsworth, 1980.

Tapper, Richard (επιμ.). *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B.Tauris& Co Ltd, Λονδίνο, 1991.

Williamson, Bill. *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, Macmillan Press, Λονδίνο 1987.

Άρθρα

Bilgin, B., "The Understanding of Religious Education in a Country where there is Separation of Religion and State: The Example of Turkey", *British Journal of Religious Education*, Vol.15, No.2, Spring 1993.

Engin İsmail, "İmam Hatip Okulları in der Türkei: Zündstoff für das Regime?", *Orient*, Ιανουάριος 1998.

Waardenburg, J., "Some Institutional Aspects of Muslim Higher Education and their Relation to Islam", *Numer*, vols 11-12, 1964-65.